

הרצאה באוניברסיטת תל-אביב 4 מאי 1998 הערות על כשל התחרותיות

אריאל רובינשטיין

1. הקדמה

אני רוצה להתחיל במה שלדעתי כל איש אקדמיה המופיע בציבור, ובפרט מי שמדבר בעניינים פוליטיים ושנויים במחלוקת, חייב לעשות, וזה להבהיר באיזו מידה הוא משתמש בדבריו בידיעותיו ובהבנותיו המקצועיות, עד כמה עומדת בעדו סמכותו האקדמית ומה מתוך הדברים שהוא אומר אינם אלא הרהוריו האישיים של הדובר.

ובכן, אני רוצה להצהיר באפן חד וחלק, ללא הסוס ואפילו בשמץ של גאווה, שדברי כאן אין להם ולא כלום עם הידע האקדמי שלי. כל מה שאומר כאן הם דברים אישיים. דברים אישיים נשענים מן הסתם על מכלול חוויות חיים ובכלל זה העובדה שעיסוקי המקצועי הינו בתיאוריה כלכלית. ואולם, למיטב הבנתי, אין בתיאוריה הכלכלית כדי להגיד דבר וחצי דבר לגבי לב נושא הדין הערב.

אני מאד מאד לא אוהב את המילה "שגשוג". המילה הזו נודפת ססמתיות: היא מזכירה לי צרופים כמו: "צמיחה וקידמה", "אחוזה ופתוח", "שיתוף והתחדשות", "אחדות ורפורמה". כמה מהצרופים הללו זכורים לי מימי תחילת המדינה כשמות של סיעות ערביות הקשורות במפא"י. ובסך הכל הרי מדובר בבטויים של דלות וקיפוח ונחשלות. ושגשוג אינו אלא בדל משאלתו של הדל והנחשל והמקופח למשהו קצת יותר טוב.

ו"שגשוג" מתחבר אצלי גם עם "עלה והצלח בכל אשר תפנה", "אשר ועושר", "שתגשים את כל משאלותיך", מגוון קלישאות מכרטיסי הברכה שניתנו לי בחגיגת בר המצווה שלי.

וראו מהן המלים בשפה העברית המתנגנות כמו "שגשוג": בלבול, דלדול, קשקוש, גלוג, חרחור, זלזול, דרדור, קלקול. הבהוב, מסמן תקווה חוורת ופרפור מציין שהמסכן עדיין חי. המקצוע בבית הספר המתנגן כמו שגשוג הוא, איך לא, דקדוק.... הכי מצחיק זה דגדוג. נכון, בקבוצת מלים זו מלבבלבות כמה מלים חיוביות, ויש כמה מלים נויטרליות לא מועטות, אבל ראו מה קורה להן: טלטול כבר גויסה למטה המלחמה בטרור ופלפול כבר הודבק לחרדים.

2. תחרותיות

אבל אחרי שהשתעשעתי קצת ברטוריקה, אני רוצה להקדיש את עיקר דברי לנושא התחרותיות. התחרות מקובלת במקומותינו כמנוע הכלכלי להשגת שגשוג כלכלי. כדי להדגים את הטעון התחרותי

הבה נתבונן בעולם קטן (מה שאנו קוראים בכלכלה מודל ובספרות קוראים אגדה): בכפר שלו אחד, היו מאה פרטים נועלי נעלים מסוג זהה הזקוקים מידי פעם לתיקון. מזה דורות יש בכפר שני סנדלרים שלמי 1 ושלמי 2, וכל אחד מהם יכול לספק את שרות הסנדלרות לכל מאת תושבי הכפר. מימים ימימה מתחלקים נועלי הנעלים בכפר שווה בשווה בין לקוחות שלמי 1 ולקוחות שלמי 2. מסורת עתיקת יומין בכפר קבעה שמחיר התיקון של זוג נעלים הינו 10% ממחיר זוג חדש. זה מחיר נמוך מספיק כדי שנועלי הנעליים לא יחליפו זוג נעלים כל אימת שהתבלו וזה מחיר גבוה מספיק כדי שהסנדלרים אינם מוצאים לנכון לפרוש מעיסוקם המסורתי. ואולי אפילו יש בתקנון הכפר סעיף מפורש המסדיר את ההצמדה הזו בין מחיר תיקון זוג נעלים למחיר זוג חדש.

יום אחד הגיעו לכפר אנשי התחרות החופשית. בקונטרסים צבעוניים כמו זה שאני מחזיק ביד והקרוי "כל מה שרצית לדעת על כלכלה וצמיחה" (בהוצאת המכון הישראלי לקידום חברתי וכלכלי שבועודה המייעצת שלו רבים מאנשי האוניברסיטה שלנו) הם קוראים לציבור להתנער מהמסורת ולהנהיג שוק חופשי על מנת להשיג כלכלה איתנה, צמיחה ושגשוג כלכלי. הרי יש בכפר יותר מדי סנדלרים. די בסנדלר אחד. והמחירים... הם תמיד גבוהים מדי. ולעומת זאת הם קובעים בפסקנות: "תחרות מאלצת את היצרנים לפעול ביעילות ולספק את העדפות הצרכנים. התחרות גם מספקת לפירמות תמריץ לפתח ולשפר מוצרים... התחרות היא הרוותמת את האינטרס האישי להעלאת רמת החיים... האנטרס האנוכי של הפרט, שרבים נוהגים לבקרו או למצוא בו פגם מוסרי, הינו מקור הכוח של צמיחה כלכלית- כל עוד היא מונחית על ידי תחרות."

ההגיון הבסיסי שמאחורי הרטוריקה הזו פשוט ואינו דורש הבנה עמוקה. אם נבטל את תקנות הכפר ואם כל סנדלר יפעל לקידום האנטרסים האישיים שלו בלבד, תפתח מלחמת מחירים. נניח שמחיר נעליים חדשות הינו 100 שקלים ושלמי 1 השמרני ממשיך לגבות את המחיר המסורתי של 10 שקלים אז שלמי 2 השואף למקסם רווחיו שלו, יוריד את המחיר ל- 9 שקלים שהרי הוא יודע שתושבי הכפר שהפכו להיות ממקסמים אובססיביים של האנטרסים האישיים שלהם, יעדיפו להשתמש בשרותיו של הסנדלר הזול. אבל אז, כשיתברר לשלמי 1 שאיבד את כל לקוחותיו הוא יוריד את המחיר אולי ל- 8 כדי להחזיר אליו את לקוחותיו. כך יתגלגלו המחירים כלפי מטה עד לאותו מחיר שמתחתיו כל שלמי ממש מרגיש שמוטב לו לסגור את הסנדלריה, ללכת הביתה או לחפש עיסוק אחר. ואולי אחד השלמאים אפילו יפרוש מהענף ויהיה למשהו אחר הנדרש בכפר. ומדוע הועילה כל כך התחרות לכפרנו? משום שהסנדלרים הורידו מחירים, כל הנעליים עדיין מתוקנות ו סנדלר עודף אחד אולי פנה לעיסוק אחר ותורם לשגשוג הכלכלי של הכפר.

3. בקורת על התחרותיות

זהו ההגיון התחרותי על רגל אחד. ועל אותה רגל אחת קל גם להדגים את הבקורת עליו: ראו בכמה הנחות סתומות השתמשנו במהלך הטיעון הזה:

1. ראשית האם ברור כל כך שהשלמאים יורידו מחירים? השלמאים הם הרי כדברי הפוליטיקאים "אנשים חכמים ונבונים ובוגרים", ומדוע שלא ינצלו את שנוי האוירה דווקא לעלות את המחירים ולגבות למשל 15% מעלות הנעליים כמו שנהגו עד עתה החייטים? תאמרו, והרי אנו מצפים מהם מכאן ואילך לפעול רק לקידום האנטרסים האישיים שלהם: נניח שכך הוא, וכל סנדלר דואג רק לרווחיו שלו אבל דוקא מטעם זה, הוא מבין שייטב עימו שלא להוריד את המחיר שהרי גם אם ישיג רווח זמני קטן יהיה רווח זה בטל לעומת ההפסד הגדול שיגרם לו כאשר הסנדלר השני יגיב בהורדת מחירים. השיקול הזה אפילו לא דורש שהסנדלר ישוחח עם עמיתו (שהרי שתוף פעולה מפורש אסור בכורח חוק ההגבלים העסקיים החדש) והוא כל כך אלמנטרי שאיננו דורש ששלמי ילמד כלכלה או מנהל עסקים (והרי כל החברה בכפר התחילו ללמוד ניהול וכלכלה).

2. ונניח שהשלמאים פחות חכמים ונבונים ובוגרים והם נופלים כמו פתאים במלכודת שהתחרות מציבה בפניהם. האם ברור שהצרכנים אמנם יבחרו בסנדלר הזול יותר? עד עתה פנו תמיד לסנדלר שאביהם וסבם פנה אליו, מעתה יצטרכו לבלות נעליהם בבקורים תכופים אצל שני הסנדלרים כדי להשוות מחירים. חלקם, אולי יהיה סבור שהחסכון במחיר לא שווה את עלות החיפוש ואו-אז, לא ברור כלל שהשוק יתייצב על מחירים נמוכים.

3. ונניח שתושבי הכפר רואים את חיפוש הסנדלר הזול ביותר ממש משימה לאומית שתשרת את החברה בדרך לפריחה ושגשוג, כן מתעדכנים במחירים כל אימת שהם צריכים לתקן נעליים ושהסנדלרים לא כל כך נבונים ושתחרות המחירים משתוללת ומביאה לירידת מחירים דרסטית ואחד הסנדלרים סוגר את עסקו ובשוק נשאר סנדלר אחד. האם זה סוף פסוק? והרי הסנדלר השורד יפעל מיד להעלות את המחירים, הרי הוא נותר בשוק לבדו, הוא רגיל כבר לפעול למקסום רווחתו שלו ויעבור זמן רב עד שלכפרנו יגיע סנדלר חדש. אז למה שלא יעלה את המחירים עד לאותו סף שמעבר לו יעדיפו תושבי הכפר לקנות נעלים חדשות כל אימת שהתבלו? ייתכן שהנהלת הכפר אפילו תאלץ להתערב ולקבוע מחירי מקסימום לתיקון נעליים ו--- חזרנו למצב הקודם.

4. ונניח ששלמי 2 עזב את ענף הסנדלרות לשמחת חסידי השוק החופשי שהרי עיסוקו היה "לא יעיל". האם ברור שימצא עבודה חליפית ואולי פשוט יהיה למובטל ברחובו של כפר?

5. ונניח שלא היה למובטל אלא מצא עבודה המספקת את פת לחמו ונניח שהסנדלר הנותר בשוק אינו משתמש בכוחו המונופוליסטי מכיון שהוא חרד שעליית המחיר תביא מיד למתחרה זריז להכותו. אזי, אנו עדיין נשארים עם שאלת המפתח. כל זה היה כדאי?

4. הערכת השנויים בחלוקת ההכנסות

מה השיגה התחרות במקרה זה? השנוי המרכזי שהתחולל בכפר הוא שבעוד שבמצב הראשוני היו בכפר שני סנדלרים, הרי עתה, במקרה הטוב, יש שלמי אחד העובד קשה יותר בשכר נמוך יותר ועוד שלמי אחד החי פחות טוב ותורם אולי להגדלת התוצר של הכפר. שאר תושבי הכפר זוכים עתה לשרותי סנדלרות יותר זולים. אז מה? יכול להיות שהשנוי הזה הוא טוב ויכול להיות שהשנוי הזה הוא רע. אנשי השוק החופשי מתייחסים לשנוי הזה טאוטולוגית כשנוי טוב פשוט מכיון שהוא נובע מכוחות השוק. ואני סבור שהתשובה לשאלה זו איננה ברורה כלל ועיקר. אבל העדר תשובה אוביקטיבית ברורה אינו עושה את השאלה לבלתי חשובה.

באחרית הדבר לקונטרס שהזכרתי מקודם אני מוצא את פרופסור יעקב רוזנברג מאוניברסיטת בר אילן מודה: "ולבסוף יש הטוענים שהשוק החופשי מביא לאי שוויון ניכר בהכנסות: עוני מחד גיסה ועושר קיצוני מאידך גיסה." אבל פרופסור רוזנברג כמרבית הכלכלנים פוטר עצמו מהשאלה האם אי השוויון הנגרם מהתחרותיות הינו כדאי בכך שהוא אומר: "כדאי לציין שהביקורת האחרונה מקורה בשקולים ערכיים. אי השוויון הקיים בישראל, למשל, יכול להיות סביר בעיני אדם אחד ובלתי מתקבל על הדעת בעיני האחר." סתם ולא אמר עוד. אבל רבותי, העדר תשובה חדה אינה רשות להתחמק משאלה. נכון שהערכת התחרותיות היא שאלה אתית שאינה אוביקטיבית. אז מה? זה אומר שהשאלה הזו היא באמת מחוץ לתחום לפרופסורים לכלכלה. אבל העובדה שלשר מש"ס, ולפרופסור לכלכלה מבר אילן או מרמת אביב יש מעמד שווה, ואולי דעות שונות לגבי סבירות האי שוויון אינה עושה את השאלה לא רלוונטית. נהפוך הוא.

אלא שאולי חסידי השוק החופשי אינם נאיבים כל כך, ובעיניהם גידול באי שוויון אינו כל כך נורא? ראו למשל את ההקדמה לספר שהזכרתי קודם בו אומר דניאל דורון מנהל המכון המוציא לאור את הספר שהזכרתי "איך קרה שלאחר יובל שנות עצמאות, לא הצליח עם מוכשר ומיומן, ... לבסס כלכלה משגשגת ורמת חיים, אם לא כמו בשוויצריה אז לפחות כמו של הונג-קונג?" ... "מדינות כטייוון דרום קוריאה והונג קונג, שמשטרן פחות מתוקן, מתפתחות בקצב מדהים בעוד אנחנו מפגרים אחריהן" הונג קונג רבותי זה לא רק מרכז עסקים. זה גם מיליונים רבים של אנשים החיים במבואות הביבין שבקצות העיר בעוני בל יאומן. וזהו המודל לחקוי?

6. בין תחרותיות לתחרותיות

בשום פנים ואופן איני טוען שתחרות היא דבר רע. נהפוך הוא: ישנם מצבים בהם תחרות היא דבר מצויין! נניח למשל שהאוניברסיטה מעוניינת לבנות בניין חדש וזקוקה לאדריכל שיתכנן את הבניין. מכניזם אחד לבחור את האדריכל הוא שוועדה של האוניברסיטה תתבונן ברשימת האדריכלים ותבחר אחד מהם, סתם ככה. ומכניזם שני הוא של תחרות: כל אדריכל המעוניין בכך מגיש הצעה בסיסית לתכנית הבניין וועדה בוחרת את האדריכל, על פי התכנית הנראית לה ביותר.

שימו לב, בשתי השיטות, בין באמצעות תחרות ובין שלא באמצעות תחרות, ייבחר אדריכל אחד לבצע את התכנית. ההשפעה של קיום תחרות על חלוקת ההכנסות היא שהאדריכל שתכניתו טובה יותר יזכה בהכנסה נוספת ולא אדריכל שנבחר סתם ככה. כמובן, שאני לא רואה שום סיבה שדוקא אדריכל טוב פחות יזכה בהכנסה נוספת. ומאידך אני רואה את יתרון התחרות המאפשרת לאוניברסיטה לבחור מתוך מגוון רעיונות שהתחרות עשויה מעודדת את יצירתם. אז, זה מקרה שבו באופן ברור למדי תחרות היא דבר מועיל. דרך אגב, מרבית מוסדות הציבור ואוניברסיטת תל אביב בכלל זה דוקא אינה עורכת תחרות כשמדובר בתכניות אדריכלות.

7. האם באמת אכפת לנו?

אבל מרבית מוסדות הציבור בארץ ואוניברסיטת תל אביב בכלל זה כן עברו לתחרותיות בתחומים אחרים. וכמה מהתוצאות של מעבר זה נמצאים ממש לידינו בשעה זו. הערב הזה מאורגן על ידי הפקולטה למדעי החברה שאני משוייך לה. כאשר תצאו מהאולם הזה לכו לבניין נפתלי. (ואני נטפל לבניין זה רק מכיון שהוא ביתי, אני מסופק אם המצב במקומות אחרים שונה). תמצאו שם את עובדי הנקיון עוסקים בשעה זו בנקוי הבניין. פעם היו עובדי הנקיון עובדי אוניברסיטה כמוני וכמו רבים מכם, עם שכר נמוך מאד אבל עם שכר מינימום ועם תנאים סוציאליים בסיסיים. יום אחד החליטה האוניברסיטה כמו רבים ממוסדות הציבור בארץ בשם היעול והחסכון והצמיחה והשגשוג להפריט את נקיון הבנינים. במכרז נבחרו קבלנים האחראים לנקוי חלקים שונים של הקמפוס. ועדת מכרזים מסודרת פעלה מן הסתם כראוי על מנת להקטין את הוצאות הנקיון ולשפר את רמתו. התוצאה לפניכם: לכו וראו במו עינכם. שמונה דמויות חוורות, נשים צעירות מאד, פנים קצת אטומות, לבושות בדלות, לא מצוידות בבגדי עבודה, ללא כפפות, ללא סינרים, לעיתים יחפות מגלות כפות רגלים בצקיות, שמונה או תשע דמויות רפאים חולפות עכשיו במסדרונות הבניין. שעות העבודה שלהן הן בערך מ 4 עד 11 בלילה. בנוסף לשמונה נשים אילו עובדים בבנין שני עובדי יום. עובד אחד אני רואה לפעמים מבעד לחלונות משרדי בקומה 7 יושב על סף החלון מצידו החצוני בגובה 30 מטר ללא שום אמצעי בטיחותי ומנקה את שמשות החלונות כשדלי ומגב בידיו. אינני יודע מהו בדיוק שכרם. שכר המינימום במדינת ישראל הוא כ- 2,700 ש"ח לחודש. יש 10 עובדים ותקבולי הקבלן עבור נקוי

הבניין הם כ- 20,000 ש"ח לחדש ויש לו גם הוצאות נוספות מלבד שכר... הקבלן טוען שעובדי היום משתכרים כ- 3,000 ש"ח לחדש ועובדי הלילה 1,400 ש"ח לחדש. יש לי סיבות טובות לחשוד שהשכר המשולם לעובדים נמוך בערך בשליש ממספרים אילו, דהיינו עובדי היום משתכרים כ- 2,000 שקל ועובדי הלילה כ- 1000 שקל לחדש. ודרך אגב, גם חלק מהעובדים אינם יודעים מהו שכרם שכן שכרם אינו ניתן להם כלל אלא מועבר ישירות לאביהם.

אזי הינה תוצאות קדחת התחרותיות במקום עבודה שאחוז מצביעי מרץ בו הוא מהגבוהים בארץ. בבנין בו יש חוג ללמודי עבודה, מחלקה לסוציולוגיה, קורסים בצדק כלכלי, במקום בו כמה מהפרופסורים מגלים דאגה עמוקה מעוולות מפוקפקות שבספק רב נעשו לפני שני דורות. לא מדובר בהתנחלויות ברצועת עזה, לא בעיירות פיתוח, לא בפרדסים בשרון לא בחצרות האחוריות של מושבים ואפילו לא לתחנה המרכזית הישנה אחרי חשיכה. אפילו אי אפשר להאשים כאן את הכיבוש. עובדת אחת היא עולה חדשה מרוסיה החיה בבת ים והשאר גרים בישוב הקרוי גיסר אל זרקא עמוק בתוך גבולות מדינת ישראל. (תתקשו למצוא את המקום הזה ברוב מפות ישראל אבל הוא דווקא ליד חדרה והוא דרך אגב תולדה מעניינת בתולדות הישוב: אבותיהם היו "עובדים זרים" שהובאו מאפריקה מכיוון שהיו חסינים ממחלת המלריה והועסקו בייבוש ביצות השרון). עברו שם מאות פרופסורים ובהם אני. יש בפקולטה אלפי סטודנטים המתעניינים בחברה וכלכלה. במשך שנים אנו רואים את הדבר הזה ולא עשינו דבר. אז גבירותי ורבותי אולי בעצם... נושא הדיון הערב לא מעניין אותנו. אנו נתמוך בתחרותיות מכיון שהיא תגדיל את העוגה הלאומית וזו תחולק בודאי באופן שאנחנו נהנה מגדילתה. כשהתחרותיות לא כל כך נוחה לנו נשבות. אם התחרות תביא לכך שנירות הערך שבידינו יאבדו את ערכם תתערב הממשלה ותגן על ערכם. אז למה שננקוף אצבע כשבתוך ביתנו שלנו מופרים במשך שנים מה שכל אחד מאיתנו היה מגדיר העקרונות הבסיסיים של הצדק החברתי?

7. סיכום

תחרות רבותי איננה מטרה. תחרות היא מכניזם שצריך להישפט גם לפי התוצאות שהוא משיג. הקריטריונים להערכתו כוללים את גודל התוצר הלאומי אבל גם איך העוגה הלאומית הזו מחולקת ואני לא רק מתכוון להתפלגות ההכנסות אלא גם לשאלה חשובה לא פחות: האם העשיר עשיר בגלל מה שאנו רוצים שיביא אותו לקבל יותר והאם העני הוא עני בגלל מה שאנו רוצים שיביא אותו להיות עני.

אבל... בעצם לא אכפת לנו איך יחיו אלה המשרתים אותנו כל עוד מובטח שאנחנו נשאר בחלק העליון של האוכלוסייה. תחרותיות היא טובה כי היא מביאה לשגשוג כלכלי של חלק מהחברה ואנחנו חלק מאותו חלק. צדק כלכלי בישראל זה עניין של המאה ה-19, סליחה... אולי גם של המאה ה-21.